

УДК 323.39

Толерантність як принцип політичної діяльності партійних лідерів

М.В. МОРАРЬ

Таврійський державний агротехнологічний університет, м. Мелітополь, Україна,
E-mail: morar.nikolay@mail.ru**Авторське резюме**

У статті актуалізується та обґрунтовується теза про те, що політичний плюралізм, як співіснування й конкуренція ідей, концепцій, теорій і систем, що дають різні відповіді на політичні питання, породжує важливі практичні проблеми: необхідність підтримки й зміцнення єдності суспільства, члени якого дотримуються різних світоглядів; забезпечення консенсусу щодо основних норм і цінностей, необхідних для його функціонування й розвитку; утвердження толерантності у відносинах між прибічниками різних світоглядів, розвиток діалогу між ними; запобігання гострих конфліктів на політичному підґрунті.

Зазначені проблеми актуальні для українського суспільства, в якому представлений широкий спектр політично-ідеологічних орієнтацій. Крім того, в сучасній Україні гостро стоїть проблема подолання політичного протистояння. Це зумовлює необхідність розвитку толерантності й діалогу. Велика роль у розв'язанні цих проблем належить партійним лідерам.

В цьому контексті підкреслюється, що партійні лідери, як важливі суб'єкти у системі політичної діяльності, виконують такі функції: артикуляція й агрегування інтересів певних соціальних груп; боротьба за здобуття політичної влади; використання політичної влади з метою здійснення суспільно значущих завдань; контроль за діяльністю державних органів або формування та здійснення прийнятого політичного курсу; політичне виховання й ідеологічна соціалізація виборців тощо.

Важливою передумовою і водночас засобом їх досягнення в умовах конфліктного протистояння виступає політична толерантність.

Політична толерантність розглядається як різновид взаємодії та взаємовідносин між різними соціальними групами, політичними партіями, лідерами, за якого сторони виявляють сприйняття і терпіння щодо різниці у поглядах, уявленнях, позиціях та діях.

У статті аналізується політична толерантність як невід'ємний компонент та принцип діяльності партійних лідерів. Наголошується на тому, що у суспільствах із розмаїтістю культур і мов, численними каналами й інститутами вираження соціальних, національних, релігійних та інших інтересів, як правило, більше передумов для реалізації принципу толерантності у відносинах всередині багатопартійної системи. Водночас, на нашу думку, принцип толерантності на практиці поки що не є характерним для процесів партієтворення у нашій країні. Реальний формат взаємодії вітчизняних партійних сил подекуди, на жаль, виключає наявність будь-яких принципів, а тактика політичної боротьби та політичного протистояння відзначається відсутністю принципових засад толерантності.

Робиться висновок, що партіям та їхнім лідерам необхідно опанувати науку й мистецтво політичного діалогу, взяти на озброєння певний набір правил політичної поведінки. Серед них, зокрема визначення правомірності протилежної позиції, відмова від претензії на монопольне володіння істиною в останній інстанції тощо.

Розвиток політичного життя суспільства веде до розуміння й визнання того, що репрезентувати загальне, бути носіями суспільної сутності мають всі люди, а не якась окрема частина суспільства. Політична діяльність має спиратися на визнання того, що будь-яка суспільна проблема може бути розв'язана тільки на ґрунті загальної згоди.

Ключові слова: політична толерантність, партійний лідер, партія, політична діяльність, політичний процес, політичний плюралізм, принципи, політична стабільність, суспільний інтереси.

Tolerance as a principle of political activity of the party leaders

N.V. MORAR

Taurian state agrotechnological university, Melitopol, Ukraine, E-mail: morar.nikolay@mail.ru

Abstract

The article is updated and argues that political pluralism, as a coexistence and competition of ideas, concepts, theories and systems that give different answers to political questions, raised important practical problems: the need to maintain and strengthen the unity society whose members have different ideologies; ensure consensus on the basic norms and values necessary for its functioning and development; the promotion of tolerance in relations between supporters of different ideologies, development of dialogue between them; conflict prevention political grounds.

These problems are urgent for the Ukrainian society, which presents a wide spectrum of political and ideological orientations. In addition, in today's Ukraine, the acute problem of overcoming of political con-

© М.В. Морарь, 2014

frontation. This calls for the development of tolerance and dialogue. A big role in solution of these problems belongs to the party leaders.

In this context, it is emphasized that the party leaders, as important actors in the system of political activity carry out the following functions: articulation and aggregation of interests of certain social groups; the struggle for the conquest of political power; the use of political power to implement socially important objectives; monitoring the activity of state bodies or the formation and implementation of the adopted political course; political education and ideological socialization of voters and the like.

An important prerequisite and both the means to achieve them in conflict confrontation serves the political tolerance.

Political tolerance is seen as the type of interaction and relationships between the various social groups, political parties, leaders, whose sides are of perception and patience in regard to difference in views, positions and actions.

The article analyzes the political tolerance as an integral component and the principle of the activity of the party leaders. Stresses that, in societies with a variety of cultures and languages, numerous channels and institutions expression of social, national, religious and other interests, as a rule, more prerequisites for implementation of the principle of tolerance in the relations inside a multiparty system. At the same time, in our opinion, the principle of tolerance in practice is not yet indicative of the processes parton in our country. The actual format of interaction of domestic political forces somewhere on unfortunately excludes the existence of any of the principles and tactics of political struggle and political confrontation marked by a lack of fundamental principles of tolerance.

It is concluded that the parties and their leaders need to master the science and art of political dialogue, to adopt a set of rules of political behavior. Among them, in particular for determining the appropriateness of the opposite position, giving up claims to exclusive possession of the truth in the last instance, etc.

The development of the political life of the society leads to the understanding and recognition of what is to provide General, to be a carrier of a public entity, are all people, and not any particular part of society. Political activities should be based on the recognition that any social problem can be resolved only on the basis of mutual consent.

Key words: political tolerance, the party leader, the party, political activities, political process, political pluralism, the principles of political stability and public interests.

Постановка проблеми. На нинішньому етапі розвитку українського суспільства на весь зріст постало завдання подальшого зміцнення незалежної держави, збереження стабільності і міжнародної згоди, протистояння спробам розколати країну за ідеологічними і національними ознаками. У вирішенні цих питань партійним лідерам належить визначальна роль.

Партійні лідери, як важливі суб'єкти у системі політичної діяльності, виконують такі функції: артикуляція й агрегування інтересів певних соціальних груп; боротьба за здобуття політичної влади; використання політичної влади з метою здійснення суспільно значущих завдань; контроль за діяльністю державних органів або формування та здійснення прийнятого політичного курсу; політичне виховання й ідеологічна соціалізація виборців тощо [5, с. 174]

Реалізація цих інтересів партійних сил є практично неможливою без укладання політичних домовленостей між ними, взаємної підтримки. В цьому контексті слід звернути увагу на те, що одним із головних завдань взаємодії та співробітництва партійних лідерів полягає у досягненні оптимального співвідношення інтересів різних політичних сил між собою, а також із об'єктивними потребами та інтересами суспільства в цілому.

Процес взаємодії партій та їхніх лідерів відбувається на постійній основі. Він є важливим для української політичної системи та суспільства в цілому. Тому потребують докладного дослідження глибинні механізми цього процесу в

контексті формування партійних домовленостей, ситуативних та стратегічних союзів, блоків і парламентських коаліцій. Ще більшої актуальності питання взаємодії партій набуває перед майбутніми виборами в Україні, де взаємозалежність тактики та принципів партійних лідерів вочевидь стане запорукою успіхів та активної участі їхніх політичних сил у діяльності органів влади.

Аналіз досліджень і публікацій. Партійна проблематика, яка безпосередньо стосується і об'єкта дослідження, знайшла різноманітне висвітлення в роботах таких представників політичної науки – В. Бебика, Д. Видріна, В. Литвина, В. Мейтуса, В. Малярчука, М. Примуша, Ю. Шведа та інші. У них партійний феномен досліджується в різних аспектах і функціях, але, як правило, насамперед у системі владних відносин. Проте, кожен із вітчизняних патологів при розгляді своєї дослідницької проблеми, більшою чи меншою мірою торкався і питання політичної толерантності як принципу діяльності партійних лідерів.

Важливий науковий інтерес представляють праці В. Горбатенка, В. Кременя, М. Михальченка, А. Пахарева, Ф. Рудича, де аналізуються проблеми сучасного суспільства, ролі політичних партій та їх лідерів в умовах політичної модернізації країни. У цілому наголосимо, що окреслена проблема має міждисциплінарний характер – наукові розвідки здійснюють як представники політичної науки, так і суміжних із нею дисциплін – історії, соціології, права, на-

уки державного управління тощо. Отже, окремі аспекти даної проблематики досить активно вивчають вітчизняні науковці. Що стосується проблеми політичної толерантності як принципа діяльності партійних лідерів, то означене питання взагалі ще не стало об'єктом спеціального наукового аналізу, хоча має надзвичайно важливе значення для практики сучасного державотворчого процесу.

Мета дослідження – розкрити зміст та визначити особливості політичної толерантності як принципу діяльності партійних лідерів.

Виклад основного матеріалу. Відзначимо, що до основних принципів участі партійних лідерів у політичному процесі належать: принцип системності; політична та ідеологічна багатоманітності; конкурентність, толерантність.

Толерантність є нормою сучасного цивілізованого світу. Як така вона прокламована Декларацією принципів толерантності, затвердженою Резолюцією Генеральної Конференції ЮНЕСКО 16 листопада 1995 року.

Поняття толерантності формувалося протягом багатьох століть. Сама ідея толерантності підходить до історії філософської думки.

Ще у XVII ст. британський філософ Дж. Локк дійшов висновку: досконала толерантність — це не тільки свідоме та позбавлене негативно забарвлення визнання державою свободи когось «іншого» вести свої громадянські справи у будь-який спосіб, який відповідає встановленим законом межах. Це ще й захист з боку держави свободи кожного пересічного громадянина від будь-якого нелегітимного її обмеження.

Міркування Дж. Локка ґрунтувалися на визнанні свободи як невід'ємного права людини і неприпустимості втручання держави у справи віросповідання. Тобто толерантність є наслідком прийняття фундаментальних цінностей ліберальної демократії. Коли у 1689 році британський парламент ухвалив Акт терпимості, досить швидко з'ясувалося, що легітимне співіснування кількох церков зовсім не лише не веде до анархії і втрати керованості, як вважали раніше, а й робить державу сильнішою.

Відтак, толерантність вперше продемонструвала свій потенціал як дієвий інструмент досягнення політичної злагоди. Надалі поняття толерантності було поширене не тільки на стосунки громадянина і держави з приводу віри, а й на відносини між більшістю суб'єктів суспільних відносин. Сьогодні розуміння толерантності поглиблюється далі. Людство пройшло шлях від толерантності-терпимості як вимушеної реакції на «інше» — через нейтральне сприйняття та захист «іншого» — до свідомого надання слабкому «іншому» певних переваг у самореалізації [7, с. 240].

Необхідно зазначити, що в історії суспільної думки давно існувала тенденція пошуку механізмів гармонізації соціальних відносин. Ця

тенденція розвивалася переважно у руслі гуманістичних напрямків, які, на противагу принципам насильства, непримиримості, ворожнечі й заперечення компромісу пропонували ідею толерантності (від лат. *Tolerantia* — терпимість) у відносинах з усіма «іншими», що відрізняються за індивідуальними чи груповими ознаками. І хоча нетерпимість неминуче супроводжувала економічні й політичні кризи в усіх країнах в усі часи, толерантність завжди залишалася універсальною загальнолюдською цінністю й основою для розвитку людських контактів на різних рівнях: у взаємовідносинах між окремими особистостями, між різними за організацією соціальними групами, між народами та державами.

Основні аспекти розуміння толерантності в сучасних умовах відображені у Декларації принципів толерантності, підписана 1995 р. в Парижі 185 державами-членами ЮНЕСКО:

«1.1. Толерантність означає повагу, прийняття і правильне розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, наших форм самовираження і способів проявів людської індивідуальності...

1.2. Толерантність — це не поступка, поблагливість або потурання. Толерантність — це насамперед активне ставлення, що формується на основі визнання універсальних прав і основних свобод людини... Толерантність повинні виявляти окремі люди, групи, держави.

1.3. ...Толерантність — це поняття, що означає відмову від догматизму, від абсолютизації істини і утверджує норми, встановлені в міжнародних правових актах у галузі прав людини...

1.4. Вияв толерантності, який співзвучний повазі прав людини, не означає терплячого ставлення до соціальної несправедливості, відмови від своїх або поступки чужим переконанням...» [1].

Важливість проблеми підвищення значення толерантності важко переоцінити. Це стосується процесів, які відбуваються на рівні окремої людини, політичних, конфесійних, міжетнічних або економічних проблем. Крім того, початок XXI ст. в світі був позначений активізацією екстремістської ідеології та практики, в Україні — поглибленням системної кризи, гострою політичною боротьбою, нестабільністю.

Зміцнення державної єдності та ключові рубежі завдань модернізації в Україні неможливо досягти без забезпечення громадянської згоди, довіри, порозуміння між політичними силами. Важливою передумовою і водночас засобом їх досягнення в умовах конфліктного протистояння виступає політична толерантність.

У цьому контексті автор поділяє точку зору вітчизняних учених В. Кременя та В. Ткаченко про особливу роль системи державної освіти у формуванні толерантної моделі нації і досягненні національного консенсусу в суспільстві. Члени спільноти неминуче мають досягнути

спільність історичної долі та спільної загальнонаціональної культури, тобто досягти порозуміння щодо свого минулого й сподівань на майбутнє, усвідомити систему цінностей і почуттів, які пов'язують всіх громадян з рідним краєм. Тому нічого дивуватися, коли після здобуття Україною незалежності завдання досягнення спільної громадянської й національної ідентичності було покладено на систему державної освіти та засоби масової інформації і саме вони повинні доводити до громадськості імператив толерантності як безумовного принципу поведінки, який в етиці німецького філософа І. Канта розглядався як безумовне моральне веління, вічне і незмінне, яке покладено в основу моралі. Це стосується як представників національної більшості, так і представників національних меншин [3, с. 27].

Політичну толерантність можна розглядати як різновид взаємодії та взаємовідносин між різними соціальними групами, політичними партіями, лідерами, за якого сторони виявляють сприйняття і терпіння щодо різниці у поглядах, уявленнях, позиціях та діях. В цьому плані дослідники І. Жадан та Н. Шовкопляс справедливо визначають політичну толерантність як форму соціальної поведінки, яка забезпечує зв'язок і взаємодію різних, відмінних один від одного суб'єктів [2, с. 453].

Відзначимо, поняття політичного має безпосередній стосунок до відносин влади. Влада як реалізація відносин панування і підкорення передбачає боротьбу суб'єктів політики як закономірну і тому цілком очікувану характеристику взаємин між ними, що проявляється в конкуренції ідей, програм, цінностей, в суперництві партій та лідерів.

Феноменологія політичної толерантності в суспільстві охоплює також реалізовані в поведінці акторів норми та цінності політичної культури, проявляється через особливості змісту впливових політичних ідеологій та пануючий тип політичного дискурсу; фіксується в характері стосунків всередині еліти, між її структурними елементами, між політичними лідерами.

Політична толерантність проявляється в першу чергу в здатності суб'єктів політичної системи артикулювати та втілювати в життя не схожі між собою, суперечливі групові інтереси, уникаючи при цьому деструктивних, руйнівних для всього соціуму наслідків від неминучих конфліктних зіткнень між ними і орієнтувати способи їх розв'язання виключно у формат всебічного зацікавленого обговорення з наступною домовленістю.

Проблему толерантності можна розглядати з різних позицій: і як етико-філософську норму, і як принцип взаємин між послідовниками різних ідеологічних концепцій, переконань і вірувань, і як метод соціально-політичних рішень і дій, і як важливу норму виховання підраста-

ючого покоління, і як обов'язкову умову будь-якого соціального, світського або конфесійного служіння. Тому, на думку дослідників, доцільно використати поняття «політична толерантність» у вузькому і в широкому значенні слова.

У вузькому вона охоплює якісний бік процесу взаємодій тих суб'єктів, які реалізують їх у зв'язку з функціями самої політики. Все те в управлінні, в поглядах на його сутність та призначення, форми та методи, в практичній діяльності щодо здійснення в суспільстві влади, в організації держави, що припускає плюралістичність як їх принцип, забезпечує варіативність і змагальність, діалог з іншим і здатність розв'язувати конфлікти мирним шляхом, і тим самим сприяє поширенню в масовій свідомості консенсусного мислення і культури домовленості, характеризує політичну толерантність.

У широкому смислі політична толерантність відображає ставлення індивідів один до одного у різних сферах суспільних відносин, якщо особливості їх перебігу та наслідки їх взаємодій набувають політично значимого впливу на життєдіяльність залучених до них груп людей і оцінюються ними самими в контексті взаємин «держава-суспільство», «влада-громадяни». Будь-яка справа у будь-якій суспільній сфері, що зачіпає групові інтереси і що задля запобігання можливих порушень свобод і прав інших потребує симетричного реагування та регулювання з боку інституціоналізованого носія легітимного впливу, набуває політичного значення [6, с. 76-79].

Загалом політична толерантність виступає як системна властивість демократичної організації влади, як важлива передумова діяльності її суб'єктів з артикуляції не співпадаючих, конкуруючих між собою партикулярних інтересів у напрямі їх погодження між собою.

Політична толерантність є невід'ємним компонентом та принципом діяльності партійних лідерів.

Принцип толерантності передбачає сприйняття і взаємне визнання один одного лідерами різних політичних партій. Цей принцип виявляється істотно залежним від характеру структури суспільства. Якщо соціальна структура суспільства пронизана полярними протиріччями між тими або іншими стратами, то й відносини між партійними лідерами різних ідеологій будуть мати конфліктний характер, лише підігруючи напруженість суспільних відносин. Але якщо соціальні групи орієнтуються на єдину систему цінностей та ідеалів, то й партійна система та відносини між її лідерами будуть характеризуватися більш м'якими і толерантними формами міжпартійних і партійно-державних відносин.

Додамо, що у суспільствах із розмаїтістю культур і мов, численними каналами й інститутами вираження соціальних, національних, релігійних та інших інтересів, як правило, більше

передумов для реалізації принципу толерантності у відносинах всередині багатопартійної системи. Водночас, на нашу думку, принцип толерантності на практиці поки що не є характерним для процесів партієтворення у нашій країні. Політичне співробітництво та політичні компроміси в сучасній українській політиці, як справедливо відзначає А. Пахарев, явище дуже рідке. Вітчизняна громадськість стає свідком гострих, а інколи непримиренних чвар і непорозумінь не тільки між політичними опонентами, а між вчорашніми союзниками та коаліціантами [8, с. 38]. На думку Р. Балабана, політичні партії не стали ідеологічними інститутами і не виконують традиційних партійних функцій [9, с. 220].

Висновки. Політичне життя України свідчить про те, що партіям та їхнім лідерам необхідно опанувати науку й мистецтво політичного діалогу, взяти на озброєння певний набір правил політичної поведінки. Серед них, як справедливо відзначає В. Литвин, визначення правомірності протилежної позиції, відмова від претензії

на монопольне володіння істиною в останній інстанції [4, с. 10].

«Атакуйте проблему, а не партнерів» – пишуть американські політологи Р. Фішер і С. Браун, – «поставтеся до переговорів не як до змагання, а як до процесу пошуку спільного рішення, намагайтеся переконати іншу сторону в справедливості та обґрунтованості ваших пропозицій, замість того, щоби просто зламати опір іншої сторони» [10, с. 41]. Ця думка особливо актуальна для України, оскільки історично склалося так, що у нас боротьба ведеться не проти ідей, а проти їхніх носіїв.

Розвиток політичного життя суспільства веде до розуміння й визнання того, що репрезентувати загальне, бути носіями суспільної сутності мають всі люди, а не якась окрема частина суспільства. Політична діяльність у сучасному світі має спиратися на визнання того, що будь-яка суспільна проблема може бути розв'язана тільки на ґрунті загальної згоди. В цьому плані політична толерантність виступає як головний чинник досягнення миру та злагоди.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Декларація принципів толерантності. Затверджена резолюцією Генеральної конференції ЮНЕСКО 16 листопада 1995 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/russian/document/declarat/toleranc.htm>.
2. Жадан І. Толерантність в системі ставлень суб'єкта політичної активності / І. Жадан, Н. Шовкопляс // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні; ред. кол. С.Д. Максименко, М.Й. Боришевський, В.Т. Циба та ін. – К.: Укр. центр політ. менеджменту, 2003. – С. 450-459.
3. Кремень В. Толерантність як імператив: національна ідентичність в добу глобалізації / В. Кремень, В. Ткаченко // Політ. менеджмент. – 2011. – № 2 (47). – С. 14-33.
4. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці / В. Литвин. – К.: Абрис, 1994. – 495 с.
5. Морарь М. В. Політична діяльність політичних лідерів сучасної України: теорія та практика / Морарь М. В., Морарь Н. П. // Грані. – № 1 (75). – 2011. – С. 173-178.
6. Носовець В.О. Політична толерантність як головний чинник досягнення миру та злагоди / В.О. Носовець // Вісник Київського нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Сер. Філософія. Політологія. – 2009. – № 91-93. – С. 76-79.
7. Основи демократії: [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / за заг. ред. А. Колодій. – К.: «Ай Бі», 2002. – 684 с.
8. Пахарев А.Д. Політичні інститути і процеси в сучасній Україні: навч. посібник / А.Д. Пахарев; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К.: ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса, 2011. – 183 с.
9. Політичний клас у сучасній Україні: специфіка формування та тенденції розвитку / За заг. ред. Ф.М. Рудича. – К.: Парламентське вид-во, 2010. – 336 с.
10. Сохань Л. У людському вимірі / Л. Сохань // Політика і час. – 1992. – № 1. – С. 41-53.

Стаття надійшла до редакції 04.04.2014

REFERENCES:

1. Deklaratsiya printsipiv tolerantnosti. Zatverdzhena rezolyutsieyu Generalnoyi konferentsiyi YuNESKO 16 listopada 1995 roku (The Declaration of principles of tolerance. Approved by resolution of the General conference of UNESCO on 16 November 1995). Mode of access: <http://www.un.org/russian/document/declarat/toleranc.htm>.
2. Zhadan I., Shovkoplyas I. Tolerantnist v sistemi stavlen sub'ekta politichnoyi aktivnosti. (Tolerance in the relations system of the subject of political activity) *Sotsialno-psihologichniy vimir demokraticnih peretvoren v Ukraini*. K. : *Ukrayinskiy tsentr politichnogo menedzhmentu*, 2003. pp. 450-459.
3. Kremen V., Tkachenko V. Tolerantnist yak imperativ: natsionalna identichnist v dobu globalizatsiyi, (Tolerance as an imperative: national identity in the globalization era) *Politichniy menedzhment* K., 2011. - no 2 (47). pp. 14-33.
4. Litvin V. Politichna arena Ukraini: Diyovi osobi ta vikonavtsi (The political arena of Ukraine: actors and performers). K. : *Abris*, 1994. 495 p.
5. Morar M. V., Morar N. P. Politichna diyalnist politichnih lideriv suchasnoyi Ukraini: teoriya ta praktika

(Political activities of political leaders of modern Ukraine: theory and practice). *Naukovo-teoretichniy i gromadskogo-politichniy almanah Grani*, no1 (75) Dnipropetrovsk, 2011. pp. 173-178.

6. *Nosovets V.O.* Politichna tolerantnist yak glavniy chinnik dosyagnennya miru ta zlagodi (Political tolerance as a key factor of peace and consent). *Visnik Kiyivskogo natsionalnogo universitetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriya: Filosofiya. Politologiya*. no 91-93. 2009. pp. 76-79.

7. *Osnovi demokratiyi* : [navch. posib. dlya stud. visch. navch. zakl.] (The foundations of democracy : [manual. manual. for stud. the high. textbook. the establishment.]). К.: «Ay Bi», 2002. 684 p.

8. *Paharev A.D.* Politichni instituti i protsesi v suchasniy Ukraini : navchalniy posibnik (Political institutions and processes in contemporary Ukraine: textbook). NAN Ukraini, in-t polit. I etnonats. doslidzh. im. I.F. Kurasa NAN Ukraini. Kiyiv : *IPIEND im. I.F. Kurasa*, 2011. 183 p.

9. Politichniy klas u suchasniy Ukraini: spetsifika formuvannya ta tendentsiyi rozvitku (The political class in contemporary Ukraine: peculiarities of formation and development trends). К. : *Parlamentske vid-vo*, 2010. 336p.

10. *Sohan L.* U lyudskomu vimiri (n the human dimension). *Politika i chas*. 1992. no 1. pp. 41-53.

Морарь Микола Васильович – доктор політичних наук, професор
Таврійський державний агротехнологічний університет
Адреса: 72312, м. Мелітополь, просп. Богдана Хмельницького, 18

Morar Nikolai Vasyliovych – doctor of political sciences, Full Prof.
Taurian state agrotechnological university
Address: 18, Bohdana Khmelnytskoho avenue, Merlitopol, 72312